

ХАЛЫҚ БҰЛБҰЛЫ

Қазақ совет көркемөнерінің таңшолпаны, опера өнерінің негізін салушылардың бірі, ұлы актриса, «қазақтың бұлбұлы» атанған, бүкіл әлемге әйгілі әнші – Күләш Байсейітованың дүниеге келгеніне 2 мамыр күні 70 жыл толады.

Атақты совет опера әншісі, Совет Одағының халық әртісі Валерия Владимировна Барсова Күләштің өнерін ерекше бағалап: «Мен бұл әншімен пара-пар келетін, онымен салыстыруға болатын әншіні қанша ойласам да таба алмадым. Оның өнері тіпті ерекше, ол мейлінше дара жаралған жан, қазақ әншісінің көмейінен әсем ән төгіліп тұр. Оның күмістей сынғырлаған дауысы әлдебір ғажайып құстың үніне ұқсайды. Сондықтан Күләш Байсейітованы, ешбір көтермелеу емес, қалтқысыз-ақ «қазақтың бұлбұлы», – деп атауға әбден болады. Күләш Байсейітова – қазақ искусствосының ғана емес, бүкіл совет искусствосының мақтанышы, – деп жазды.

Күләш 1929 жылы, 17 жасында театр сахнасына шықты. Содан жеті-ақ жыл өткенде, 1936 жылы, 24 жасында СССР халық әртісі атағына ие болды.

Совет көркемөнерінде ерекше еңбегімен танылғандарға «СССР халық әртісі» деген атақ беру туралы Үкімет қарары 1936 жылы 6 қыркүйекте қабылданды. Сонда тұңғыш рет «СССР халық әртісі» атағы он үш адамға берілген еді. Олардың ішінде К.С. Станиславский, В.И. Немирович-Данченко, Е.П. Корчагина-Александровская, В.И. Качалов, И.М. Москвин, А.В. Нежданова, Б.В. Щукин, А.А. Хорова және басқалары бар, солардың қатарында Орта Азия республикалары мен Қазақстаннан біздің Күләш қана болатын.

Тегінде өнерге бейім, таланттылар аз болмайды, солардың ішінде ерекше табиғи дарынды, өмірде сирек кездесетін феномен болады. Күләш өнер әлеміндегі жарқын жұлдыздай дара тұрған ұлы тұлға болатын. 1936 жылы Күләштің өнеріне сүйсініп, терең тебіренген Мәскеу жұртшылығы оны бір-ақ сөзбен «чудо» деп атаған.

Күләш (Гүлбаһрам) Жасынқызы Байсейітова бұрынғы Верный (Алматы) қаласында дүниеге келген. Күләштің әкесі жасынан домбырашы, әнші болыпты. Жігіт кезінде әйгілі әнші Әсет пен Балуан Шолаққа жолдас болып, ел аралап серілік құрған кездері де болған. Күләштің ағалары да өнерден құрқол емес екен. Олардың бірі атақты әнші, кейін Қазақстанның белгілі халық әртісі болатын Манарбек Ержанов еді. Күләш бала күнінен домбыра тартып, ән салуға құмар болып өседі. Айтбек деген ағасы гармонь тартып, ән салады екен. Күләш те ағасына еліктеп, гармоньға қосылып ән салуға машықтанады. Сол арқылы болашақ әртіс өнерлі ортада үлгі-өнеге алып өседі. Бой жетіп, оқу оқып жүрген кезінде қада жастарының драма үйірмесінде қойылып жүрген ойындарға қатысады.

Күләштің қыз күніндегі толық аты-жөні: Гүлбаһрам Жасынқызы Байсейітова. Күләштің үлкен әкесі – Бейіс, туған әкесі – Жасын. Айтбек Бейістің кенже баласы. Бейіспен бірге туысқан – Ержан. Ержанның кенже баласы – Манарбек. Күләштің болашақ жар жолдасы – Қанабек Байсейітов.

Қанабек 1925 жылы Алматыға келіп оқуға түсіп, 1929 жылы педтехникумды бітіреді. Техникумда оқып жүрген кезінде Қанабек драма үйірмесінің жұмысына белсене қатысады. Үйірме «Арқалық батыр» пьесасын қоюға талаптанып жүргенде, техникум директоры ойынды қоятын режиссер болуға өзінің жақын жолдасы, бұрын «Еңлік-Кебек» пьесасын қойған тәжірибесі бар өнерлі жігіт Айтбек Бейісовты шақырады. Ойынды Айтбек қояды. Қанабек Арқалық болып ойнайды. Осы ойынға Айтбектің шақыруы бойынша, қалада оқып жүрген інісі Манарбек те қатысып, үзіліс арасында көрермендерге ән салып береді.

Сөйтіп, Қанабек Күләштің ағаларымен танысып, достасып кетеді. Айтбек Қанабектің өнерін ұнатып, оған театрдан қол үзбе деп ақыл-кеңес береді. 1927 жылы қалалық комсомол комитеті ұйымдастырған жұмысшы-жастар театрының режиссері Қанабек болады. Осы кезде Айтбек арқылы Күләштің үй-ішімен де танысып, бір қыс сол үйде пәтерде тұрады. Айтбек, Манарбек ағаларының досы Қанабекті Күләш ағасындай көреді. Қанабек өзі қойған ойындарға Күләшті де қатыстырып, ол «Исатай-Махамбет» пьесасында хан қызы болып, «Арқалық батыр» пьесасында қалмақ қызы болып ойнайды. Күләштің көркемөнерге алғашқы қадамы осылай басталған еді.

1928 жылы Қазақ драма театры Қызылордадан көшіп, қазақтың өрең жүйрік, сегіз қырлы өнерпаздар легі Алматыға келді. Олар – Жұмат Шанин (театрдың әрі директоры, әрі көркемдік жағын басқарушысы), Жанбике Шанина, Әміре Қашаубаев, Иса Байзақов, Қалыбек Қуанышбаев, Құрманбек Жандарбеков, Елубай Өмірзақов, Серке Қожамқұлов сияқты таланттылар еді. Қанабек Байсейітов осы өнерпаздар легіне қосылды.

Жасынан өнерге жаны құмар Күләш театр ойынының бірде-бірін босатпайтын болды. Бұл кезде ол пединститутта оқып жүретін. «Әсемпаз болма, өнерпаз болсаң арқалан, сен де бір кірпіш дүниеге, кетігін тап та бар қалан», – деп Абай айтқандай, өмірдегі орны өнер майданы екенін терең түсінген Күләш 1930 жылы қазақтың тұңғыш профессионал театрына келді.

«Менің актерлік жолымның ашылуына Мемлекеттік Қазақ драма театрының берген тәрбиесі көп. Онда мен актерліктің тұңғыш мектебінен өттім», – дейді Күләш.

Театр сахнасына алғашқы шыққаннан бастап, өзінің өнерге шексіз берілген ынта-жігерімен, ерекше еңбекқорлығымен көзге түседі. Б.Майлиннің «Майдан» пьесасында Пүліш рөлін, М.Тригердің «Сүнгүйр» пьесасында – Клавдияның, Н.В. Гогольдің «Үйленуінде» – Агафья Тихоновнаның рөлдерінде ойнады. Күләш өзі қатыспаса да театр ойынынан, репетициялардан қалмайды. Театр өнеріне берілгені сондай, егер өзіне ұнаса, басқа әртістер ойнайтын рөлдердің де сөзін жаттап алып жүреді.

Қанабек Байсейітов Күләштің театрды бір қысылшаң жағдайдан алып шыққанын айтады. Жұмат Шаниннің «Шахта» пьесасы қойылатын күні басты

рөлдің бірі – Зейнеп рөлін ойнайтын әртіс Жанбике Шанина ауырып қалады. Жұмат не істерін білмей, әбден қысылып, енді қайттік деп дағдарып отырған шақта, Күләш: «Ағай, рұқсат болса, мен ойнайын», – дейді. Таң-тамаша қалған Жұмат: «Не дейсің? Сөзін білесің бе?» – десе, Күләш: «Білем», – дейді, «Мизансценасын да білесің бе?» – десе, Күләш: «Білем», – дейді. Сөйтіп, Күләш Зейнеп рөлін ойдағыдай ойнап шығып, елді таңқалдырады.

«Ендік-Кебек» пьесасында Еңлік рөлін ойнаған Күләш өзінің актерлік шеберлігімен, әншілік өнерімен де танылады. Енді бір-екі жылдың ішінде театрдың ең басты әртістерінің қатарынан орын алады.

1933 жылы сентябрь айында Қазақтың ұлттық музыка театрын ашу жөнінде қаулы қабылданады. Ең алдымен музыка студиясы ұйымдастырылып, театр ашу даярлығына кіріседі. Бірінші музыкалы пьесаны жазу – Мұхтар Әуезовке тапсырылады. Мұхтар «Айман-Шолпан» пьесасын жазып, пьесаның музыкасын халықтың ән-күйлерінің негізінде И.В. Коцык даярлап, пьесаны қою Жұмат Шанинге тапсырылады. Күләш бастаған музыка өнеріне бейімі бар драма театрының Құрманбек, Қанабек сияқты әртістері музыка театрына ауысады.

1934 жылы 13 қаңтар күні Қазақтың тұңғыш музыка театрының шымылдығы «Айман-Шолпан» пьесасымен ашылады. Күләш Айман рөлінде ойнап, өзінің асқан әнші, үздік әртістігімен, сегіз қырлы өнерімен көрермендерді терең тебірендіріп, сүйсіндіріп, зор құрметке ие болады. Арыстан рөлінде – Қанабек, Көтібар рөлінде – Құрманбек ойнайды. Әсіресе, Күләштің өнеріне халықтың құштарлығы күннен-күнге арта түседі. Ойын күн сайын қойылса да, театрға ағылған халық бір толастамайды. «Айман-Шолпан» май айының он бесіне дейін 100 рет қойылады. Күләштің абыройы артып, атақ-даңқының елге кең тараған алғашқы кезеңі осы еді. Сөйтіп, Күләш бастаған қазақ көркемөнерінің жас қайраткерлері алдағы уақытта опера өнерін емін-еркін меңгере алатынын айқын танытты.

1934 жылы жаз айында Б.Майлиннің «Шұға» пьесасы қойылды. Күләш Шұға рөлінде ойнап, тағы да өнерінің өрлеп келе жатқанын көрсетті. Сол жылы Күләш, Қанабек Байсейітовтерге (бұлар үйлену тойларын 1933 жылы жасаған болатын), Құрманбек Жандарбеков, Қалыбек Қуанышбаевқа және Серке Қожамқұловқа республикаға еңбек сіңірген әртіс атағы берілді.

Сол жылы музыка театры Семейге келіп, «Айман-Шолпан» пьесасын көрсетті. Күләшті тұңғыш рет Семей театрының сахнасынан көріп, дауысын естіп, «құлақтан кіріп, бойды алатын әнін» тыңдап, тамашалағамыз.

1936 жылы 17 мамыр күні Мәскеуде қазақ совет көркемөнерінің онкүндігі басталды. Сол күні Үлкен театрдың сахнасында «Қыз Жібек» спектаклі көрсетілді. Театр залы халыққа лық толы. Партия мен Үкімет басшылары келді.

Демьян Бедныйдың сөзін келтірейік: «Мен әлі жас қазақ театрының өзіме ғажайып сыйқырлы көріністей әсер еткен спектаклін ерекше бір толқу үстінде көрдім. Актерлердің дарындылығы, әсіресе, ғажайып әнші Күләш Байсейітованың өзі жасаған образдағы адамды сыйқырлап алатын әсерлігі соншалық тамаша. Мен, тіпті, іштей қуаныш сезімімді білдіретін сөз таба

алмадым. Бұл қуаныш біз көп кешікпей-ақ қазақ өнерін жаңа социалистік мәдениетті жасап жатқан ұлы Одақтың бақытты халықтары өнерінің алдыңғы қатарынан көреміз деген менің сенімімнен туып отыр», – деп жазады.

18 мамыр күні «Жалбыр» спектаклін Мәскеу жұртшылығына көрсеткенде Күләш – Қадиша, Қанабек – Сүгір, Құрманбек – Жалбыр рөлдерін ойнады. Осы онкүндікте Күләштің атақ-даңқы шартарапқа шарықтап шықты. Күләш Еңбек Қызыл Ту орденімен наградталды.

Онкүндік өткен соң үш айдан кейін Күләш Байсейітоваға СССР халық әртісі құрметті атағы берілді.

Онкүндікте Күләштен басқа Еңбек Қызыл Ту орденімен Жамбыл, С.Сейфуллин, Т.Жүргенов, Қ.Жандарбеков, Е.Омірзақов, «Құрмет Белгісі» орденімен Қ.Байсейітов, Е.Е.Брусиловский, А.Жұбанов, М.Ержанов, Қ.Қуанышбаев, С.Қожамқұлов, Шара наградталды.

Онкүндіктен зор табыспен оралған Қазақтың жас музыка театрының ендігі алдына қойған мақсаты – «таза» опера жасау еді. Басқадай тәжірибе болмағандықтан, алғашқы операны да халық музыкасы негізінде жасау қажеттігі сөз болды. «Қыз Жібекті», «Жалбырды», «Айман-Шолпанды» нағыз опера етіп қайта жазу керектігі қозғалды. Бәрін де істейміз, жасаймыз деген батыл ниеттеміз. Қолдан келмейді-ау деген қобалжу жоқ, жаппай қуаныштамыз, өйткені онкүндіктің буы әлі басыла қоймаған-ды, – дейді Қанабек Байсейітов. Бұл кезде жаңа операның – «Ер Тарғынның» либреттосы жазылып бітеді. Либреттоны талқылау кезінде басқалар бірауыздан ұнатып, мақұлдайды, тек Күләш қана жаңа пікір айтады.

– «Мұндағы Ақжүніс, бұрынғы Жібек пен Айман – бәрі тым біркелкі. Қазақ қыздарына әрдайым жағымды бейне жапсыра бергенше, оларға да әртүрлі характер тауып берсек, күрделендірсек қалай болар еді. Бір спектакльдің өзіндегі Ақжүніс пен Тана екеуі де жағымды образ, ұқсас. Меніңше, оларға екі бөлек характер беріп, әрқайсысын ерекшелеген дұрыс, – «Аида» сияқты классикалық операдан мысалдар келтіріп, өз пікірін дәлелдейді. Күләштің пікірі қабылданып, либретто авторы да мақұлдап, Ақжүніс образын жаңадан жазды. «Ер Тарғын» операсы 1937 жылы 15 қаңтар күні тұңғыш рет театр сахнасынан көрсетіледі. Режиссер – Құрманбек Жандарбеков, Ақжүніс – Күләш, Тарғын рөлін – Қанабек ойнайды. Өзінің берген ақыл-кеңесі бойынша жазылған, аса күрделі образ – Ақжүністі Күләштің сахнада қалай көрсеткенін сыншы И.Кельт былай сипаттап жазады:

– «Жоқ, Байсейітова Ақжүністің партиясын тек жай орындап қана қоймайды. Оның бетіндегі әрбір бұлшық еті, әрбір қол сілтесі, бұрылысы, ызалы жіңішке қолдары, көзі – бәрі ойнайды. Тана бетіне қараса, нәзік, аса сергек, одан еш көмегін аямайтын, оның жолына өзін құрбан етуге де дайын, ең жанашыр досы бола қалды, ал қалмақ қызы өзіне ойланып қалған сәтте Ақжүністің бет әлпеті де кенет өзгеріп қояды: әрі жеңіл, әрі қорқынышты қимылмен құлады, бір жыртқыш құсша, өз жемтігінің үстіне тонып бара жатады, – дейді.

Терең ойлы, ұшқыр қиялды актриса нағыз көркем образ жасау ісіндегі өзінің шығармашылық тәжірибесінен жастарға үлгі-өнеге ретінде айтып,

ақыл-кеңес беріп отырады. Мысалы, Ақжүніс образы туралы: «Ақжүніс образы қыз Жібекке қарама-қарсы, ханның ерке мінезді, сыйқырлы, қызғаншақ, тәкаппар қызы. Бұл образды Қыз Жібектей халық поэзиясының лирикалық толғауынан, музыкалық лирикалық үнінен іздегенім жоқ. Жоғары таптың қанаушы тұрмысынан, өмірден іздедім. Айтатын арияларымның лирикалық гармоникасын рөлдің психологиялық теріс қасиетіне бағындырып, ішкі құбылым мен сыртымды бірдей алып шығуға тура келді.

Әдетте теріс мінезді ойнау актерге жеңіл сияқты болса да, теріс мінезді адамды, ішкі жан сыры мен сыртқы құбылысын көңілдегідей қатар алып жүру өте қиын. Кейбір актерлер теріс қылықты адамның рөлін ойнағанда бірыңғай сарынмен кетеді. Жалт-жұлт қимыл, бет-аузын тыжырайту, жоқ жерде мимикасын бұғу, көлгірлену – адамда болатын тағы басқа мінезін орынсыз істеп, қимылдарын өте шолақ, келте алады, штамп әсерлеу осыдан туады, – деп жазды.

Күләш «Біржан-Сара» операсында Сараның, «Абай» операсындағы Ажардың ұмытылмас көркем образдарын жасады.

Басқа халықтардың операларын қазақ сахнасында көрсету кездерінде де Күләштің шығармашылық еңбегі ерекше зор еді. Ол қай халықтың болмасын, нақ өзінің тума қызындай ойнап, сол халықтың өзіне тән қасиетін бейнелеп беретін. Татардың «Алтыншаш» операсында Алтыншаштың, Әзірбайжанның «Наргиз» операсында Наргиздің, грузиннің «Даиси» операсында Маро рөлдерінде ойнап, олардың естен кетпес образдарын жасады. Италия композиторы Пуччинидің «Чио-Чио-Сан» операсындағы мадам Баттерфляйдің рөлін ойнағанда оның әнін, музыкасын қатты ұнатып, Күләш: «Менде мұндай шығармашылық күш бар деп ойламаушы ем, тіпті. «Чио-Чио-Санның» сөзі мен музыкасы осы уақытқа дейін ұйықтап жатқан бір ішкі қуатымды оятып кеткендей болды», – деген екен.

Чайковскийдің «Евгений Онегин» операсында Татьяна тұлғасын кемеліне келтіріп жасаған Күләштің тамаша талантына таңқалған атақты режиссер, актер, СССР халық әртісі, профессор, Социалистік Еңбек Ері Ю.А.Завадский: «Дәл мынандай Татьянаны мен бұрын көрген емеспін. Күләш – ұлы адам, ұлы актриса!», деген екен. Күләш Рубинштейннің «Демон» операсындағы Тамараны да өзінің Қыз Жібегінен кем ойнамапты.

Табиғи дарынды, алғыр ойлы, үшқыр қиялды, сегіз қырлы өнерпаз Күләш профессионалдық музыкадағы опера сияқты синтетикалық күрделі музыкалы театр өнерінің биігіне шарықтап шықты.

Күләш қазақтың ұлттық өнерін өркендетуге сан салалы нәтижелі еңбек еткен үлкен мәдениет қайраткері, 1938 жылдан бастап Қазақ ССР Жоғарғы Советінің депутаты, Бейбітшілік қорғаудың Бүкілодақтық комитетінің мүшесі, көрнекті қоғам қайраткері болды.

Совет үкіметі Күләш Байсейітованың еңбегін жоғары бағалады. Ол СССР халық әртісі, екі рет Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты болды. Ленин, Еңбек Қызыл Ту, «Құрмет Белгісі» ордендерімен наградталды.

Күләш Байсейітова өнерінің одан сайын өрлеп келе жатқан шағында, 1957 жылы 45 жасында дүниеден қайтты.

Күләштей өнерпазға өлім жоқ. Қазақтың бүлбүлының құдіретті үні құлағымызда, оның жайдары жарқын бейнесі әрқашан көңіл-көзімізде!

«Семей таңы». – 1982. – 30 сәуір